

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ 1944-1952 рр.

У статті проаналізовано політику УПА щодо селянства, зокрема її аграрну програму, форми і методи боротьби повстанців проти колективізації західноукраїнського села. Показано, що селянство масово вступало в УПА, створюючи її соціальну базу. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність.

У післявоєнний період за допомогою репресивних дій тоталітарний режим СРСР насадив радянську систему у західному регіоні України. За роки незалежності України опубліковані праці Б.Яроша[32], Ю.Киричука[15] П.Когута[18], О.Ленартовича[20], А.Русначенка[28], В.Барана[10] та інші, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40-поч. 50-х рр. ХХ ст. у західних областях. Однак аграрна програма УПА, її політика щодо селянства у них розкрита побіжно. Автор робить спробу заповнити цю прогалину.

Вагоме місце в діяльності політичного керівництва ОУН, УПА займало селянське питання. Програмні засади повстанців в аграрній сфері були викладені у декларації „За що бореться Українська Повстанська Армія?“, датованої 1943 роком. Передбачалась безкоштовна передача селянам поміщицьких і монастирських земель, захищалася трудова приватна власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом це мав бути міцний, самодостатній господар[14, с.270].

У декларації УПА стверджувалося, що національно-визвольний рух виступає „за знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян” [14, с.270].

У подальшому основні напрями аграрної політики були конкретизовані у повстанській періодиці, документах УГВР, працях ідеологів УПА. Вони показували наскільки самостійницька ідея, соціальна програма УПА відповідає інтересам трудового люду, зокрема селянства, скеровували його на боротьбу проти радянської та колективізації краю.

Селяни масово вступали в УПА, створюючи її соціальну базу. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка вказувалося, що в „бандах” ОУН – УПА перебувають понад 200 жителів села Мокротин Нестерівського району, 54 – з села Бобятин Сокальського

району, 42 – з села Бубнів Краковецького району Львівської області. У загонах УПА боролися 84 жителі села Синевидне – Верхне Сколівського району, 40 жителів із села Старі Стрелища Новострільківського району Дрогобицької області [32, с. 66, 67]. Подібна картина була у багатьох селах Західної України.

За підрахунками Одеського інституту політології, з кожних 1285 вояків УПА 76,6 відсотка складали селяни, 18,2 – робітники, 4,2 – інтелігенти [25, с. 83]. Про соціальну приналежність учасників УПА свідчать матеріали Станіславської області. Із 416 засуджених молодих учасників в ОУН-УПА 28 були з сімей заможних селян, 150 – із середняків, майже 30 – бідняки [32, с. 67].

Селяни із зброєю в руках намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких, краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Повстанський рух мав чітко виражений національно-визвольний характер. Він був волевиявленням селянства до державотворення українського народу, що віками визрівало в його свідомості.

Селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грошми, схованками, розвідувальною інформацією. Наприклад, с. Почапи Золочівського району Львівської області мало всього 140 дворів, але у ньому було збудовано 70 упівських криївок. Партизанам допомагали навіть діти. Пастухи 9-12 річного віку з с. Грабівці у Карпатах повідомляли повстанців про наближення карателів співом коломийок [15, с. 193].

Про широкую підтримку селянством повстанського руху свідчило і те, що навіть частина місцевого радянського активу сприяла національному руху. Так, голова Охлопівської сільської ради А. Возний, голова Рачинської сільської ради І. Пилипюк Волинської області мали активні зв'язки з упівцями і активно допомагали їм. Голова сільської ради села Княже А. Корній, проводячи підписку на позику четвертої сталінської п'ятирічки, водночас провів збір грошей для повстанців і сам пожертвував 5 тис. карбованців [32, с. 67].

У боротьбі проти радянізації та колективізації УПА стимулювало селянство власними бойовими та політичними акціями. Восени 1947 р. завдяки діям її підрозділів 500 тис. селян зуміли ухилитися від примусового виселення до Сибіру [23, с. 178].

УПА та підпілля ОУН вели широку агітаційно-пропагандистську роботу. У документі національного підпілля за 1946 р. підкреслювалося: “У зв'язку з переходом на нові методи підпільної роботи визначити основний зміст діяльності кадрів політпропаганду, навчальну і виховну роботу. Бойові пропагандистські акції звузити по можливості до мінімуму” [28, с. 359].

З огляду на це докладалися неабиякі зусилля для організації ефективної агітаційно-пропагандистської роботи, спрямованої проти радянізації, зокрема колективізації села. Крайові, окружні, надрайонні, районні, станичні осередки пропаганди використовували для цього різні форми поширення своїх ідей. Видавали та розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики, звернення, карикатури, проводили вишколи, мітинги, збори, гутірки тощо.

Мітинги і збори організовували під час відвідування, переходу підрозділів УПА через села. У секретному донесенні секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому повідомлялося про мітинг селян, організований вояками УПА: „12 квітня 1945 року о 18 годині вечора в село Кугаїв нашого району (колишнього Сокільницького. – М.С.) прибула група банди українських націоналістів у кількості 40-50 чоловік. Ця банда оточила село, збрала селян біля сільради, де провела мітинг... виступаючи розповідали селянам про боротьбу, яку вони ведуть проти більшовиків, про власні втрати” [2, арк. 21].

Повстанці провели мітинги у селах Криве, Немилів, Павлів, Нестаничі, Андріївка, Розжалів Радеківського району Львівської області, Бронія і Унягичі Підбузького району Дрогобицької області та в багатьох інших [2, арк. 85]. Селянам, роз'яснювали аграрну програму УПА, налаштовували їх на боротьбу проти радянської системи.

З літа 1947 р. антиколгоспна пропаганда активізується з новою силою, що було пов'язано з переходом радянської влади до суцільної колективізації. У червні цього року масового розповсюдження набрала листівка, яка закликала селян до солідарності на протиколгоспному фронті: “Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ закінчатися провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовір'ям ставитися до брехні про колгоспний “рай” і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам” [28, с. 360].

Промовистою була листівка УПА “Організаторам і членам ініціативних груп і правління колгоспів.” Її автори вказували, що колгоспи несуть селянам голодну смерть. Тому організаторів колгоспів попереджували і наказували відступитись від ініціативних груп і участі в правліннях уже створених колгоспів [7, арк. 7].

Реферантура пропаганди ОУН за липень – серпень 1947 р. лише на Дрогобищині провела 12 вишкільних відправ і 16 індивідуальних розмов із сільською молоддю, 68 гутірок – із селянами, розповсюдила багато друкованої пропаганди [25, с. 194].

У листівці “Тетя сталінські колгоспи!”, знайденій у мешканця села Мишів Іванчівського району Волинської області В.Рябова, розповідалося про голод у Східній Україні та про неперспективність колгоспної системи,

містився заклик до боротьби з нею [20,с.101]. Листівку "Геть грабіжники!" енкаведисти вилучили в жителя села Борохів цієї ж області В. Гаврилюка, яку він розповсюджував у селі Теремно, біля Луцька [20,с.101]. У листівці ОУН "Селяни західних областей України" зазначалося: "Хай будуть відстрашуючим прикладом для Вас оті "басараби", що покійно без спротиву і боротьби, далися ограбити большевицькій ненажері і допустили у свої заможні села голод, а тепер залляли Ваші села, жебраючи" [15,с.283]. Одночасно підпілля випустило кілька звернень, інструкцій та вказівок до корінного населення, щоб воно допомагало своїм братам зі Сходу [1,арк.32]. Чимало східняків, відчувши доброзичливе ставлення місцевих, поповнило лави підпільників [11,с.60].

За завданням боївки ОУН у с.Ямниця Станіславської області діяла група з 13 осіб на чолі з Анастасією Савчак, яка вела антиколгоспну агітацію. У хатах А. Зуб'яка, А. Вербицького проводилися нелегальні збори селян. 25 листопада 1949 р. с.Ямниця відвідав М.Хрущов, який закликав селян створити колгосп. Більшість їх не підтримала його, заявивши, що за будь-яких обставинах до колгоспу не вступить [29,с.735].

Особливу увагу упівці приділяли антиколгоспній пропаганді серед переселенців. Повстанська листівка закликала: "Переселенці! Сталін за допомогою своїх польських агентів виганяє Вас з рідних хат! Він хоче, щоб Ви тут працювали на нього! Він хоче загнати Вас до колгоспів! Не йдіть до колгоспів! Саботуйте сталінську п'ятирічку! Хай живе УПА! Хай живе ОУН!" [15,с.227].

У зв'язку з розгортанням насильницької колективізації в повстанському документі пояснювалося: "УПА і революційне підпілля широко підтримують західно-українське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західно-українське селянство до сьогодні ще не колективізоване. Свою боротьбу проти колгоспної системи в Україні український визвольно-революційний рух веде під гаслом: "Геть колгоспи! Земля селянам!" [31,с.334]. Далі відзначалося: "Український визвольно-революційний рух бореться проти більшовицької колгоспної системи, по-перше, тому, що вона є зняряддям варварської економічної й фізичної експлуатації українського селянства з боку більшовицьких гнобителів, зняряддям їх жахливого соціального гноблення, і, по-друге, тому, що ця система є також засобом політичного підкорення українських селянських мас більшовицькій імперіалістичній кліці" [31,с.334].

Провідний ідеолог УПА П. Полтава писав: "Ми, українські революціонери і повстанці, боремося проти большевицьких гнобителів тому, що вони в колгоспах запрягають жінок до борін, заставляють їх носити на плечах гній на колгоспні поля, засуджують колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, тому, що більшовицькі

експлуататори цілком грабують колгоспників з продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудовень, тому, що вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди і страждань" [27,435].

На початку 50-х років збройне підпілля підготувало і випустило твір В. Кука "Колгоспне рабство". Автор на основі конкретних фактів і цифр показав, що трудовень – підступна і тяжка форма експлуатації селянства. Проаналізував різні побори із колгоспників на користь держави, показав організацію підневільної праці на селі. Порівнявши життєвий рівень колгоспника і колишнього поміщицького наймита, прийшов до висновку, що радянська влада перетворила селянина в справжнього раба [28,с.370].

Про розмах агітаційно-пропагандистської роботи повстанців свідчить те, що 1947-1950 рр. органи держбезпеки знищили 15 підпільних друкарень, вилучили 200 тис. листівок і брошур [25, с.54]. Протягом 1944 – 1950-х років лише на Дрогобищині діяло більше 10 підпільних друкарень. Особливо плідно працювала друкарня УПА у с.Медвежа, яку скеровував колишній дрогобицький гімназист Левко Грушак [30,с.193].

Агітаційно-пропагандистська робота повстанців сприяла розпаду багатьох колгоспів. У с.Ременів Новояричівського району Львівської області, що характеризувалося високою національною свідомістю ще за часів польської окупації, органи радянської влади шляхом насилля утворили колгосп. Розгорнута антиколгоспна агітація закликала селян не усуспільнювати інвентар, тяглову худобу, насіння, не виходити на роботу. Результат не забарився – колгосп розпався. Подібне спостерігалося в селах Запитів, Підліски, Пікуловичі, Борщовичі Львівської області [3,арк.117,118].

Селяни сіл Рахиня, Біляїв, Тростянець Долинського району Станіславської області „знаходячись під впливом оунівського підпілля,- вказувалося в партійному документі,- стали саботувати заходи районних організацій, забирати коней, ховати інвентар і посівний матеріал втікати із сіл під час появи районних працівників" [22,с.405].

Дії організаторів та активістів колгоспного будівництва, зокрема енкаведистів, партійно-комсомольських та радянських працівників, УПА та підпілля ОУН кваліфікували як зраду Україні, а тому їх карали. "У нашій боротьбі ми, бандерівці, - писав Петро Полтава, - виступаємо тільки проти большевицьких імперіалістів, тобто проти партійної верхівки та всіх тих елементів, незалежно від їхнього соціального і національного походження, які цій верхівці вірно служать. Це підла брехня, що ми стріляємо всіх советських людей без розбору. Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Про це можуть посвідчити тисячі голодуючих, яким ми допомагали, чим тільки могли. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і

всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу" [27,с.441,442].

26 березня 1947р. повстанці біля с.Ільці Жаб'євського району Станіславської області обстріляли енкаведистів, які йшли на колгоспну акцію. У результаті були вбиті начальник РВ МДБ Беляєв, оперпрацівник Булка, а командира винищувального батальйону Зозулю взяли у полон [8,арк.52-54]. Подібна доля спіткала райпартактив у с.Дядьковичі Рівенської області [8,арк.55].

Повстанці карали партійно-радянських активістів, насамперед, за жорстоке ставлення до селян під час організації колгоспів. У с.Волошиново Старосамбірського району Дрогобицької області, коли шість озброєних активістів з районної адміністрації погрозами, шантажем, побиттям примушували селян підписати заяви про вступ до колгоспу, підрозділ УПА раптово прийшов на допомогу. Під час бою двох організаторів колгоспу було вбито [24,с.175]. У с.Кобло підпільники вбили дільничого міліціонера, заступника Старосамбірського райвідділу міліції Чорного, голову колгоспу, які репресивними методами хотіли завершити суцільну колективізацію села. На чолі з хорунжим Оріхом повстанці між селом Стрільбичі і Біличі цього ж району знищили чотирьох та поранили трьох партійно-радянських активістів, які неодноразово вдавалися до фізичного насилля під час організації колгоспів [24,с.177].

У стосунку до багатьох сільських активістів повстанці діяли виважено, часто попереджали їх. Як правило, цим громадянам підкидали листівки. У червні 1947р. упівці масово розповсюджували листівки, в яких закликали сільських активістів відійти осторонь колгоспного будівництва. "Той, хто цього не зробіть, - застерігалось в одній із них, - вважатиметься злочинцем і тому буде знищеним" [6,арк.7]. Так робили неодноразово. Якщо ці засоби впливу не приносили результатів, проводили каральні акції.

Особливої гостроти набрала боротьба проти колективізації на Прикарпатті (у Львівській, Станіславській та Дрогобицькій областях), "... де нарід, - пише дослідник історії УПА Петро Мірчук, - ставив однастайний спротив більшовицьким намірам убрати його в колгоспні шори" [23,с.186].

Улітку 1948р. вояки УПА на Волині спалили колгоспні приміщення у селах: Первіччя і Городище Луківського району, Гупали і Запілля Любомльського, Потапи Головнівського, Ратно, Бузаки, Хотищево, Черч, Височно і Прохід Ратнівського, Синово, Залишани і Мізове Старовиського, Тоболи і Ворокомия Камінь-Каширського району. У травні-червні 1948 р. подібну акцію проведено у Львівській області. У вересні 1948 р. спалено колгоспні будівлі у селах Головнеці, Козярі, Сухівці, Шильняки, Галинці Малі Чернівецької області [16,с.48,49].

П. Мірчук стверджує, що у західних областях України 1948 р. повстанцями було проведено сто протиколгоспних акцій [28,с.183,185]. За даними А. Кентія, тільки в серпні-грудні 1948 року упівці здійснили 155 нападів на колгоспи з метою нищення сільськогосподарського реманенту, приміщень та іншого майна [17,с.54].

Компартійна статистика свідчить, що під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва, - загинуло близько 30 тис. партійних та радянських працівників, до 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників[26,с.337].

Однак аналіз багатьох документів засвідчує, що значну частину цих убивств здійснили самі енкаведисти, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН з метою дискредитації національно-визвольного руху. З лютим садизмом жертвам виривали серце і ніздрі, виколовали очі, випікали на обличчі тавро, гвалтували. 14 травня 1946 р. начальник Журавнівського райвідділу МВС Дрогобицької області капітан Федоров і лейтенант Сільченко заарештували підозрюваного у приналежності до ОУН завідувача райземвідділом П.Яцишина. Після страшних катувань його вбили, а понівечене тіло кинули у Дністер [9, арк.110]. Оперуповноважений Печеніженського РВ МВС Станіславської області Задумін і лейтенант Манохін заарештували селянина Бритвака, знущались над ним, поки не вбили. Труп завалили камінням і присипали снігом на околиці с. Сливки [19,с.496].

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією всього майна. У с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибуло 100 енкаведистів у формі повстанців. Селяни не розпізнали провокації, стали жертвувати харчами, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстоко допитували: били, виривали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо [21,с.150].

Спецгрупа Здолбунівського відділу МДБ Рівненської області у вересні 1948р. приїхала на хутір Загребля. Вона вимагала від Петра Дембіцького зібрати від хуторян 30 ц хліба. Селяни відмовилися, і тому через кілька днів до П. Дембіцького знову прийшли озброєні люди і, погрожуючи розправою, вимагали виконати їх наказ. Переляканий П. Дембіцький запряг коня, повантажив на підводу 3 мішки власного зерна і повіз на вказане місце. Тут його схопили і відправили до райвідділу МДБ [12,с.56]. Група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, до якої входили Михайло і Пилип Антоні, Петро Лемко, Василь Тегза, упродовж 1948 р. вчинила 13 збройних пограбувань селян. Подібних прикладів багато [13,с.54].

Аналіз багатьох документів свідчить, що з 1950 року антиколгоспні акції упівці видозмінились. В.Кук переконував закордонних лідерів ОУН: "Хоча ми є проти колгоспної системи, проте силою накидати селяням такий чи інший спосіб господарювання, згори перерішувати, що тільки, наприклад індивідуальний спосіб в Українській Державі буде допускатися, а інший буде заборонений, вважаю було б неправильним" [15,с.251]. Практично призупинилися убивства колгоспних активістів, різко зменшилась кількість диверсійних актів, спрямованих на знищення майна колективних господарств. Антиколгоспна лінія підпілля виражалась в організації "тихого саботажу". [15,с.251]. Інколи ще зустрічались відкриті виступи. 24 лютого 1950 року у Краснянському районі Львівської області швидко поширилась чутка про початок світової війни. В результаті цього жителі с. Куткір і Безбуди розтягнули колгоспне майно по домівкам [15,с.252].

Таким чином, аграрне питання було в центрі уваги політики повстанців. УПА чинила героїчний спротив утвердженню колгоспного ладу, захищала трудову приватну власність, відстоювала розвиток вільного підприємництва та кооперації. Не придушивши національно-визвольного руху, більшовицька влада неспроможна була перейти до суцільної колективізації села, в якому проживала абсолютна більшість населення краю. Однак сили були не рівні. До початку 50-х років велика кількість бійців і старшин УПА загинула. Боротьба пішла на спад, але не припинялася. Радянська влада всупереч волі селян за допомогою карально-репресивних органів насадила антинародний колгоспний лад, що спричинив деградацію сільськогосподарського виробництва, знищив одвічний селянський уклад, побут, традиції, культуру, християнську мораль.

1. Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). - Ф.П.3. - Оп.2. - Спр.116.
2. ДАЛО. - Ф.П.3. - Оп.1. - Спр.222.
3. ДАЛО. - Ф.П.3. - Оп.3. - Спр.268.
4. ДАЛО. - Ф.П.3. - Оп.6. - Спр.408.
5. ДАЛО. - Ф.П.3. - Оп.6. - Спр.508.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.23. - Спр.1133.
7. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.23. - Спр.5040.
8. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.75. - Спр.62.
9. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.75. - Спр.76.
10. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991). - К., 2003. - 670 с.
11. Барбон М. Кривавий протест // Розбудова держави. - 1995. - № 11. - С. 58-64.

12. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т.н. спецгрупп МГБ // Літопис Червоної Калини. - 1993. - №3-4. - С.56-57.

13. Документи КДБ. Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. - 1993. - №3-4. - С.54-55.

14. За що бореться Українська повстанська армія? // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. - Львів, 1991. - С. 269 - 272.

15. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. - Львів, 2000. - 304с.

16. Киричук Ю. Історія УПА. - Тернопіль, 1991. - 240с.

17. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. - К., 1999. - 110с.

18. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. - Львів, 2000. - 80 с.

19. Крайківський О. "Визволителі". - Дрогобич, 1998. - 816с.

20. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр. - Луцьк, 1998. - 152с.

21. Літопис УПА. Т. 16. - Торонто, 1987. - 608с.

22. Літопис УПА. Нова серія. Т.3.- Київ-Торонто, 2001.- 648с.

23. Мірчук П. Історія УПА. - Львів, 1991. - 196с.

24. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. - Львів, 1991. - 448с.

25. Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944 - 1950-і рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. - Дрогобич, 2002. - С. 188-200.

26. Патер І.Г. УРСР у перші повоєнні роки // Історія України. - Львів, 1996. - С.326-338.

27. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. - Львів, 1991. - С. 423-446.

28. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 - 50-х роках. - К., 2002. - 518с.

29. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. - К., 1998. - 942с.

30. Сов'як П. Друкарня УПА в с. Медвежа на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. - Дрогобич, 2002. - С.182-187.

31. У голови Генерального секретаріату УГВР Р.Лозовського // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. - Львів, 1991. - С. 328 - 364.

